

УДК 3406008-057.36(477)

С. М. Скуріхін

РІВНІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Процес реформування Збройних Сил України, що відбувається в теперішній час, пов'язаний із необхідністю вирішення великої кількості різноманітних питань. Будь-яка соціальна структура, у тому числі і Збройні Сили, у такі періоди зазнають серйозних потрясінь. Руйнуються існуючі соціальні зв'язки, скорочення Збройних Сил призводить до напруженості у військових колективах, правопорушень і зрештою — до зниження рівня боєготовності армії. Тому, в першу чергу, актуалізуються питання, пов'язані із зміцненням законності і правопорядку в Збройних Силах України, з визначенням шляхів подолання негативних аспектів періоду реформування. Готовність до вирішення цих питань часто буває пов'язана з рівнем правової культури офіцерського складу як консолідуючої сили Збройних Сил України.

Прикладні дослідження правової культури офіцерів Збройних Сил України до теперішнього часу були відсутні. Але необхідність у таких дослідженнях є досить великою. Завдяки їм можна виявити ті «хвороби», що заважають розвитку Збройних Сил України, визначити напрями щодо підвищення правової культури офіцерського складу. Виходячи із цього, автором спільно з Регіональним центром вивчення громадської думки «Аспект» (м. Білгород-Дністровський Одеської області) з метою отримання ряду показників, що визначають рівень правової культури офіцерів, здійснено конкретно-соціологічне дослідження. Дослідження правової культури офіцерського складу було проведено в період з 23 липня по 12 серпня 2010 р. з використанням соціологічного методу, а також письмового анкетного групового опитування. Соціологічне опитування проводилося у військових частинах та установах Одеського, Миколаївського, Дніпропетровського і Білгород-Дністровського гарнізонів із залученням офіцерів із військових частин Південного оперативного командування, Повітряного командування «Південь», підрозділів Сил підтримки і частин і підрозділів центрального підпорядкування Міністерства оборони України і Генерального штабу Збройних Сил України. Всього було опитано 340 чоловік (176 старших офіцерів і 164 молодші офіцери), що, в принципі, дозволяє застосовувати результати цього соціологічного дослідження до всього офіцерського складу в межах довірчого інтервалу 5,3 % з вірогідністю 95 % [1, 1–2].

Для проведення дослідження було розроблено просторову модель правової культури індивіда. В основу цієї правової моделі покладено поширене положення про трикомпонентну структуру правової культури: когнітивний (інтелектуальний, пізнавальний) компонент, аксіологічний (ціннісно-орієнтаційний, емоційно-психологічний) компонент й поведінковий (діяльнісний) компонент. Перші два при цьому пов'язані з правосвідомістю, третій компонент — із пра-

вовою поведінкою, тобто системою практичної діяльності з реалізації і застосування права [2, 238; 3, 58]. Відповідно інструментарій соціологічного дослідження припускав вимір трьох основних параметрів особистісних орієнтацій у їх когнітивному, аксіологічному і поведінковому аспектах.

Запропонована модель описує поле можливих варіантів позиціонування індивіда у сфері права, які існують як вектори, що описуються трьома основними параметрами: спрямованістю нормативно-ціннісних орієнтацій (від -1 «негативне ставлення до норм права» до $+1$ «повага правових нормативів»), готовністю діяти певним чином у сфері права (від -1 «схильність до порушення правових норм» до $+1$ «прагнення дотримувати закони») і обізнаністю щодо існуючих норм і правил у межах своєї компетенції (від 0 «незнання правових норм» до $+1$ «знання нормативно-правових актів»).

Міра правової компетентності офіцерів визначалась за допомогою ряду тестових завдань, що виявляють знання основних положень нормативно-правових актів, обов'язкових для вивчення офіцерським складом, а також самооцінки респондентами власної інформованості у сфері права.

Вимір нормативно-ціннісних орієнтацій військовослужбовців (як основи мотиваційної моделі індивіда у сфері права) робився за допомогою методики семантичного диференціала стосовно понять «закон», «дисципліна», «наказ» шляхом виміру рангів цінностей, що мають ознаки регуляції людської поведінки (дисциплінованість, непримиренність до недоліків, відповідальність і самоконтроль), а також за допомогою рисуночних тестів шляхом вибору пріоритетів з дихотомій «закон» — «вимога начальника», «закон» — «справедливість», «служба за статутом» — «комфортна служба» [1, 2].

Правові поведінкові настанови офіцерського складу (психологічна схильність діяти певним чином в конкретних ситуаціях) вимірювалися за допомогою техніки незавершених речень, що моделюють ситуації правопорушень, найбільш поширених у Збройних Силах України.

Слід зазначити, що в юриспруденції залежно від мотивів правомірної поведінки звичайно виокремлюють: соціально-активну правомірну поведінку, звичну правомірну поведінку, конформістську правомірну поведінку і маргінальну правомірну поведінку [3, 105]. В процесі розробки просторової моделі визначення правової культури індивіда було виявлено, що категорія «правовий конформізм» не у повному обсязі відповідає сектору графіка «позитивні ціннісні орієнтації» і «негативна правова поведінка», оскільки конформістська (від лат. *con-formis* — подібний) поведінка передбачає орієнтацію на поведінку інших осіб, за відсутності чітких ціннісно-правових настанов. Тому була запропонована інша категорія, яка більш чітко відображає зміст цього сектора — «правовий акциденталізм» (від лат. *accidentia* — випадковість [4, 33]).

У результаті здійсненого соціологічного дослідження встановлено [1, 2–10]:

1. Основними типами правового позиціонування офіцерів Збройних Сил України у просторі правової культури є:

— правова активність, що характеризується включенням правових норм і цінностей суспільства до структури особистості офіцера, стійкою переконані-

стю в тому, що правомірна поведінка є більш прийнятною у будь-якому випадку, а також стосовно високої правової компетентності; до цієї категорії можна зарахувати приблизно 39 % офіцерів;

— правовий нігілізм, який характеризується тим, що соціальні норми і правила не є основою мотиваційної структури особистості, а поведінкові настанови орієнтовані на задоволення власних потреб, незважаючи на нормативні приписи; до цього типу належать близько 16 % офіцерів;

— правовий акциденталізм, який відрізняється поєднанням позитивної спрямованості нормативно-ціннісних орієнтацій з відсутністю схильності до правомірної поведінки; до цього типу належить до 16 % офіцерів;

— правовий маргіналізм, що характеризується наявністю стереотипних механізмів правомірної поведінки за відсутності стійких внутрішніх нормативно-ціннісних регулятивів, є основним типом позиціонування приблизно 6 % офіцерського складу;

— приблизно чверть офіцерського складу (23 %) не має певної локалізації у просторі правової культури, вектори їх нормативно-ціннісних орієнтацій і правових поведінкових настанов прагнуть до нульових показників.

2. Нормативно-ціннісний індекс кожного четвертого учасника опитування (24 %) має негативний знак, у кожного сьомого (14 %) він є близьким до нуля. Таким чином, менше ніж для двох третин опитаних офіцерів суспільні правові цінності мають особистісне значення, інша частина не має внутрішнього переконання в необхідності дотримуватись існуючих норм права.

3. 33 % респондентів має негативний індекс правових поведінкових настанов, ще у 19 % він є близьким до нуля. Таким чином, більш ніж половина опитаних офіцерів у своїх вербальних реакціях на запитання і тестові завдання анкети виявили схильність діяти протиправним чином або виправдовувати аналогічну поведінку інших осіб. Лише 48 % учасників опитування виявили внутрішню схильність до правомірної поведінки в гіпотетичних ситуаціях.

4. Міра обізнаності респондентів щодо нормативно-правових актів, які є обов'язковими для вивчення офіцерським складом, є низькою (лише 51 % правильних відповідей щодо загального масиву даних). Безпомилково відповісти на всі запитання, що стосуються правової компетентності, не зміг жоден з опитаних офіцерів. 40 % респондентів не впоралися і з половиною тестових завдань, при цьому кожен десятий офіцер (10 %) не дав більше за третину правильних відповідей. Лише 3 % учасників опитування показали достатню правову обізнаність (кількість правильних відповідей перевищує три чверті). Показово, що існуючий стан справ — не секрет для самих офіцерів: при спробі самостійно оцінити рівень своєї правової компетентності переважна більшість респондентів (87 %) назвало її невисокою.

5. Усупереч очікуванням, вплив об'єктивних чинників повсякденної діяльності офіцерів на показники їх персонального рівня правової культури виявився досить незначним. Аналіз показав, що не існує статистично значущих відмінностей у рівні правової культури між старшими і молодшими офіцерами, а також між посадовцями, що мають підлеглих, і офіцерами, що таких не мають.

Кореляційний аналіз свідчить, що такий параметр, як рівень матеріального достатку офіцера (обставина, що виправдовує, на думку ряду респондентів, корисливі правопорушення), не впливає суттєво на будь-який із компонентів правової культури офіцера. Ще один важливий з точки зору буденної свідомості об'єктивний чинник службової діяльності офіцера — термін військової служби — також не виявив своєї прямої дії на рівень правової культури офіцерів. Кореляційний взаємозв'язок, виявлений між чинниками «термін служби» — «правова компетентність» (варіант інтерпретації — «з роками обізнаність офіцерів у правових питаннях зростає») є занадто слабким (коефіцієнт кореляції 0,29 в діапазоні від -1 до $+1$), щоб говорити про істотний приріст правової компетентності при проходженні служби. Не було виявлено помітних відмінностей і на рівні правової культури віруючих військовослужбовців (згідно з поняттями буденної свідомості більшість схильна до морально-правової зумовленості поведінки) і атеїстів (сумарні індекси правової культури у цих категоріях — 0,57 і 0,55 відповідно для шкали від 0 до 1). Не виявлено також істотного впливу на стан правової культури офіцерів чинника національної ментальності: показники рівня правової культури окремих груп респондентів, об'єднаних за ознакою національної самоідентифікації, не відрізнялися між собою на величину більше ніж 0,02.

6. Застосування соціологічних методик до дослідження правової культури офіцерів переконує в наявності певного неузгодження у нормативно-ціннісній системі військовослужбовців. Так, зокрема, спостерігаються внутрішні особистісні протиріччя між такими соціальними цінностями, як «закон» і «справедливість», а також «закон» і «наказ начальника». За даними письмового анкетного опитування офіцерів, менше половини офіцерського складу в ситуації дихотомічного вибору «закон» — «справедливість» віддали перевагу закону (47 %), а більше половини респондентів (53 %) — інтуїтивному розумінню справедливості.

Крім того, кожен п'ятий офіцер (20 %) під час опитування висловив переконання, що для того, щоб служба була успішною, важливе не знання законів, а беззастережне виконання вимог командирів (начальників). Подібна позиція визначається високою мірою службової залежності військовослужбовців від вищих посадовців. Так, на питання «Якби керівництво прийняло рішення, яке обмежує Ваші права й інтереси, могли б Ви що-небудь зробити проти такого рішення?» дві третини респондентів (63 %) не знайшли позитивної відповіді. З'ясувалося також, що відчуття безсилля перед свавіллям начальника відповідає нижчому рівню правової культури офіцера (сумарний показник у цій категорії 0,52 — тобто нижня межа середнього рівня правової культури), ніж упевненість у власній захищеності (сумарний показник у цій категорії 0,57 — тобто середній рівень).

7. Із запропонованих соціально-правових цінностей найбільше позитивне особистісне значення для офіцерів мають поняття «дисципліна» (середнє значення по загальному масиву даних $+0,51$ за шкалою від -1 до $+1$) і «наказ» (середнє значення $+0,48$), тоді як ставлення до закону як цінності відрізняється переважною індіферентністю (середнє значення $-0,01$). Близько 44 % опитаних військовослужбовців не сприймають закон як цінність і ставляться до

цього поняття негативно. 4 % респондентів відкидають усі без виключення правові цінності. Для кожного восьмого з опитаних офіцерів (12 %) негативну значущість має поняття «дисципліна», яке, як відомо, концентрує в собі відомчі вимоги суворого і точного виконання нормативних приписів. Для кожного п'ятого респондента (20 %) має негативне емоційне навантаження поняття «наказ».

8. Серед запропонованих учасникам опитування особистісних якостей найбільш прийнятними було обрано відповідальність, почуття обов'язку, уміння тримати слово (сумарно 1-й ранг з 18).

Інші інструментальні цінності, що мають ознаки нормативності, отримали такі ранги: сумлінність, дисциплінованість — 3-й ранг, самоконтроль, стриманість, самодисципліна — 5-й ранг. Найменшу значущість для опитаних офіцерів має така особистісна якість, як нетерпимість до недоліків у собі та інших (останній, 18-й ранг).

У цілому для кожного третього офіцера (32 % опитаних) особистісні якості військовослужбовців, що визначають нормативність їх повсякденної поведінки на службі, не є пріоритетними цінностями.

9. Серед типових для Збройних Сил України правопорушень найбільше неприйняття в опитаних викликали рукоприкладство (застосування фізичного насильства у відносинах між військовослужбовцями) — сумарна оцінка $-0,67$ за шкалою від -1 до $+1$; розкрадання державного майна (сумарна оцінка $-0,53$); сперечання з начальником (сумарна оцінка $-0,43$), а також зловживання посадовцями своїм службовим становищем (сумарна оцінка $-0,21$). Опитані офіцери в масі своїй виявили здатність переважно правомірного вербального виходу з гіпотетичної конфліктної ситуації і переважаючу схильність удаватися до законних заходів при виявленні порушень законності у своєму оточенні.

З іншого боку, учасники опитування виявили доброзичливе ставлення до такого правопорушення, як давання хабара (вважаючи його нормою сучасного соціального життя в Українській державі) — сумарна оцінка $+0,26$. Прагнення уникнути покарання за порушення закону також було віднесено респондентами до нормального, із їхньої точки зору, способу виходу із складної правової ситуації (сумарна оцінка $+0,42$).

Кількість офіцерів, що брали участі в опитуванні, які негативно ставляться до спроб їхніх товаришів по службі в усіх випадках дотримуватись закону, є ненабагато меншою, ніж доля тих, хто шанобливо ставиться до зразків правомірної поведінки. Так, майже половина респондентів (45 %) незавершене речення «Люди, які в усіх випадках прагнуть дотримувати закон...», завершила негативними кінцівками типу «називаються лохами», «довго не живуть», «в нашій країні таких немає» тощо.

Доля офіцерського складу, що поблажливо ставиться до фактів будь-якого роду правопорушень, становить більше 6 %. Частина офіцерів, що беззастережно засуджує факти порушення законності у Збройних Силах України, практично дорівнює їм за чисельністю — 5 % опитаних. Інша маса військовослужбовців вибірково реагує на певні види порушень, підтверджуючи тим самим панування акцидентального типу правової поведінки офіцерського складу.

10. Кореляційний аналіз свідчить про недосконалість існуючої у Збройних Силах України дисциплінарної практики. Так, зокрема, кількість заохочень за поточний рік (6–7 повних місяців на момент опитування) не виявила стійких взаємних зв'язків ні з одним із структурних показників правової культури офіцерів (коефіцієнти кореляції по всіх відповідних рядах даних коливаються біля нуля).

11. Соціологічне дослідження дозволило дійти висновку, що вплив на стан правової культури офіцерського складу такого чинника, як правове реагування на факти порушення існуючих нормативних приписів військової організації, є досить незначним. Припущення, що випадки, коли виявлені правопорушення залишаються безкарними, повинні діяти на особовий склад Збройних Сил України як розкладаючі, особливо якщо вони мають систематичний характер, таким чином, не підтвердилося.

Тільки один із шести опитаних офіцерів переконаний, що його товариші по службі, які порушили приписи військового законодавства, понесли заслужене покарання (16 % респондентів).

Показники рівня правової культури респондентів, як ті, що стикалися з випадками безкарності у своїх військових колективах, так і ті, що не зустрічалися з подібними випадками, істотних відмінностей не виявляють (не більше 0,02 в діапазоні шкали від 0 до +1).

Таким чином, здійснена спроба визначити кількісні параметри і співвідношення окремих компонентів правової культури військовослужбовців методами прикладних соціологічних і соціально-психологічних досліджень дозволяє говорити про такі параметри правової культури офіцерського складу Збройних Сил України:

— низький рівень правової культури властивий кожному четвертому офіцеру (серед учасників опитування їх 27 %). Він характеризується негативною (у різних поєднаннях) спрямованістю нормативно-ціннісного вектора, негативними правовими настановами особи і низькою правовою компетентністю військовослужбовців (середнє значення показника правової компетентності у цій категорії — 0,45 за шкалою від 0 до 1);

— основна маса офіцерів (серед опитаних їх 68 %) має середні показники рівня правової культури. Для цього рівня характерною є висока доля правового акциденталізму — поєднання переконаності в необхідності соціальних норм за відсутності напрацьованих психологічних програм правомірної поведінки (17 % від загального числа офіцерів із середнім рівнем правової культури — прибічники правової акцидентальності, ще у 13 % — практично нульовий вектор спрямованості правових настанов). Таким чином, міра правомірної поведінки цієї категорії залежить від обставин (мабуть, не випадково 60 % учасників опитування на запитання про результат протистояння закону й особистих інтересів відповіли «залежно від обставин»). Основна маса офіцерів із середнім рівнем культури (60 %) по своїх персональних параметрах належить до переконаних законотворчих громадян із стійкими психологічними звичками правомірної поведінки. Втім, рівень правової компетентності цієї категорії є невисоким (сумарний показник по цьому сегменту масиву — 0,53 за шкалою від

0 до 1, або інакше — 53 % правильних відповідей на тестові завдання за законодавством у рамках опитування);

— високий рівень правової культури притаманний лише 5 % опитаних офіцерів. Ця категорія тяжіє до соціально активної правової поведінки (сприйняття закону як безумовної цінності й усвідомлення того, що правомірна поведінка — це показник їх особистої гідності). Показник правової компетентності у цій категорії — найвищий серед учасників опитування (середнє значення по зазначеному сегменту масиву — 0,63 за шкалою від 0 до 1).

Загальний рівень правової культури офіцерів у рамках здійсненого дослідження уявляється досить низьким (сумарне значення індексу правової культури — 0,57).

Визначення градацій рівня правової культури було зроблено емпіричним шляхом, з урахуванням числових показників кожного з її компонентів.

Уявляється обґрунтованим умовно вважати «низьким» рівень індивідуальної правової культури офіцера при показниках відповідного індексу від 0,5 і нижче (за шкалою від 0 до 1), оскільки, як показало дослідження, при подібних значеннях і нормативно-ціннісні орієнтації індивіда, і його правові поведінкові настанови мають негативну спрямованість.

Виходячи із цих міркувань, умовно «високим» доцільно вважати рівень індивідуальної правової культури офіцера при показниках відповідного індексу від 0,75 і вище, оскільки при подібних числових значеннях, як свідчить практика, нормативно-ціннісні орієнтації індивіда мають виключно позитивну спрямованість, а поведінкові настанови мають характер правомірності.

Діапазон значень індексу правової культури від 0,5 до 0,75, таким чином, допустимо умовно вважати «середнім» рівнем.

Зміщення значень індексу правової культури офіцерів у бік максимуму шкали уявляється цілком обґрунтованим: система Збройних Сил повинна пред'являти високі вимоги до правомірної поведінки військовослужбовців, елімінувати прояви відвертого правового нігілізму і перешкоджати появі серед офіцерського складу осіб з украй низьким рівнем правової культури.

З урахуванням виявлених низьких показників правової культури офіцерського складу Збройних Сил України в сучасних умовах актуалізуються питання, пов'язані з умовами й особливостями її формування.

Слід зазначити, що одним з шляхів виходу з цієї ситуації може бути вдосконалення системи правового виховання, пошук і впровадження нових форм, засобів і методів правовиховної роботи. Особливе значення при цьому має правове інформування.

Правовому інформуванню в Збройних Силах України приділяється недостатньо уваги. В офіцерському середовищі правове інформування проводиться один раз на місяць у продовж 30 хвилин під час доведення службових документів, наказів, директив і розпоряджень [5]. Це не дозволяє заповнювати офіцерам прогалини в знаннях правових нормативів. Збільшення часу на правове інформування, чітке планування правової підготовки в системі гуманітарної підготовки, а також вдосконалення контролю знань норм загального і спе-

ціального законодавства в офіцерів слід вважати пріоритетним напрямом правовиховної роботи в Збройних Силах.

В результаті отримання інформації про правові норми в офіцерів з'являється стан правової інформованості, який передбачає передачу, сприйняття, перетворення і використання інформації про право і практики його реалізації. Інформованість про право сприятиме формуванню мотивів правомірної поведінки офіцерів і в кінцевому рахунку підвищенню рівня їх правової культури.

Література

1. Результати соціологічного дослідження правової культури офіцерського складу Збройних Сил України / Білгород-Дністровський центр вивчення громадської думки «АСПЕКТ». — Вих. № 8 від 14.08.2010 р. — 10 с.
2. Мануйлов Є. М. Правова культура фахівців права // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / [відп. ред. В. Я. Тацій]. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. — Вип. 103. — С. 237–238.
3. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс) / Ю. Н. Оборотов. — О. : Юрид. л-ра, 2004. — 184 с.
4. Большой энциклопедический словарь / [отв. ред. Г. Б. Ерусалимский]. — М. : Большая Рос. энцикл. ; СПб. : Норинт, 2004. — 1456 с.
5. Про затвердження Інструкції з організації правової підготовки у Збройних Силах України : наказ Міністра оборони України від 03.06.2011 р. № 306.

Анотація

Скурихін С. М. Рівні правової культури офіцерського складу Збройних Сил України (за результатами конкретно-соціологічного дослідження). — Стаття.

У статті проведено аналіз результатів конкретно-соціологічного дослідження правової культури офіцерського складу Збройних Сил України. Виявлено, що загальний рівень правової культури офіцерів є досить низьким. Зроблено висновок про необхідність вдосконалення системи правового виховання, пошук і впровадження нових форм, засобів і методів правовиховної роботи. Особливе значення при цьому має правове інформування офіцерського складу.

Ключові слова: правові цінності офіцерського складу, правова поведінка офіцерів, правова інформованість офіцерів, рівні правової культури офіцерів.

Аннотация

Скурихин С. Н. Уровни правовой культуры офицерского состава Вооруженных Сил Украины (по результатам конкретно-социологического исследования). — Статья.

В статье проведен анализ результатов конкретно-социологического исследования правовой культуры офицерского состава Вооруженных Сил Украины. Выявлено, что общий уровень правовой культуры офицеров является достаточно низким. Сделан вывод о необходимости совершенствования системы правового воспитания, поиске и внедрении новых форм, средств и методов правовоспитательной работы. Особое значение при этом имеет правовое информирование офицерского состава.

Ключевые слова: правовые ценности офицерского состава, правовое поведение офицеров, правовая информированность офицеров, уровни правовой культуры офицеров.

Summary

Skurikhin S. N. Levels of legal culture of officers of the Armed Forces of Ukraine (by results of concrete-sociological research). — Article.

In this article the analysis of results of concrete-sociological research of legal culture of officers of Armed forces of Ukraine was conducted. It was revealed that the general level of legal culture of officers is low enough. The conclusion on necessity of perfection of system of legal education, search and introduction of new forms, means and methods of legal-educational work was drawn. Herewith special value has legal informing of officers.

Keywords: legal values of officers, legal behavior of officers, legal awareness of officers, levels of legal culture of officers.